

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯМ ЯК НАПРЯМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Визначено мету, завдання, принципи та функції ресурсозбереження. Досліджено складові ресурсозбереження за видами діяльності, до яких належать виробничо-технічна, організаційно-економічна, правова, освітня, маркетингова, науково-дослідна, соціальна й екологічна. Доведено, що комплексна взаємодія всіх складових дасть змогу підвищити соціо-еколого-економічну ефективність суспільного виробництва

Постановка проблеми. Участь України у світових глобалізаційних процесах на правах повноцінного їх учасника вимагає створення на державному рівні комплексного механізму управління економічним розвитком, орієнтованим на інформатизацію, дематеріалізацію, екологізацію господарської діяльності на інноваційних засадах. Значну роль у формуванні такого механізму відіграє ресурсозбереження, проголошене пріоритетним напрямом державної політики України. Ресурсозбереження передбачає досягнення конкретних цілей насамперед підвищення соціо-еколого-економічної ефективності виробництва при зниженні його ресурсоемності. Дана мета як критерій розвитку ресурсозбереження характеризується певною суперечливістю: з одного боку, підвищення ефективності виробництва означає більш повне задоволення суспільних потреб, що вимагає зростання кількості ресурсів, які залучаються до виробничого процесу, з іншого – підвищення ролі соціальних та екологічних факторів обумовлює необхідність зниження ресурсоемності виробництва та обсягів використання природних ресурсів. Таким чином, набуває актуальності соціо-еколого-економічна оптимізація співвідношення обсягів залучення природних ресурсів до суспільного виробництва і ступеня задоволення суспільних потреб шляхом використання у виробництві провідних досягнень науково-технічного прогресу.

Мета дослідження. Дослідити теоретичні основи ресурсозбереження для подальшого формування високоєфективних еколого-економічних механізмів управління ресурсозбереженням в процесі реалізації державної політики у сфері природокористування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Механізм управління ресурсозбереженням у сфері природокористування присвячено багато робіт, в яких викладено результати дослідження та механізми вирішення економіко-екологічних протиріч. Провідними дослідниками названих напрямків є: Н. Апатова, В. Іноземцев, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, В. Кравців, Є. Мішенін, С. Харічков, М. Хвесик, Є. Хлобистов.

Викладення основного матеріалу. Досягнення основної мети ресурсозбереження передбачає виконання низки завдань, серед яких доцільно виділити такі: позитивні якісні зміни у динаміці використання виробничих ресурсів; досягнення за рядом видів ресурсів негативної прирістної ресурсоемності; зростання ресурсозберігаючого ефекту від застосування нової техніки і технологій; трансформацію витрат на природоохоронну діяльність у важливий фактор економічного зростання.

Ресурсозбереження як перспективний напрям економічного розвитку, що забезпечує збалансованість соціальної, екологічної та економічної складових життєдіяльності суспільства, для реалізації зазначених вище завдань має, на нашу думку, задовольняти таким основним принципам: не створювати перешкод для економічного розвитку на стійкій основі; забезпечувати збереження і сприяти зростанню соціальної справедливості у суспільстві не через перерозподіл накопиченого багатства і подальше різке скорочення споживання ресурсів; забезпечувати задоволення потреб нинішніх і майбутніх поколінь на достатньому рівні, що відповідає гідній якості життя; стимулювати подальший пошук штучних матеріалів – альтернативних замінників природних ресурсів.

Основними функціями ресурсозбереження як політики у ринковій економіці для досягнення сформульованих вище завдань є такі: прогнозування

якості навколишнього середовища та життя населення; прогнозування структурних змін економічних систем внаслідок здійснення ресурсозберігаючої діяльності; розроблення стратегії ресурсозбереження і детальних програм з охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів у національній економіці, визначення пріоритетних завдань, вирішення яких приводить до досягнення поставлених цілей; екологічна освіта та виховання, необхідні для формування суспільної свідомості з метою свідомої зміни культури споживання ресурсів у сферах і секторах національної економіки.

Відповідно до сформульованих завдань, принципів та функцій, ресурсозбереження охоплює багато аспектів, які відповідають різним видам діяльності, що його складають: виробничо-технічна, організаційно-економічна, правова, освітня (інформаційна), маркетингова (комерційна), науково-дослідна, соціальна, екологічна. Усі складові взаємозв'язані і взаємозалежні. Так, науково-дослідна складова безпосередньо впливає на виробничо-технічну, забезпечуючи створення наукової бази для промислового виробництва; ефективність маркетингової і виробничо-технічної діяльності значною мірою залежить від освітньої складової, поширення позитивної інформації про новинки ресурсозбереження і т.д. Комплексна взаємодія всіх складових забезпечує підсумковий результат ресурсозбереження, що полягає у підвищенні соціо-еколого-економічної ефективності суспільного виробництва.

Рушійними силами підвищення ресурсоефективності виробництва і споживання на різних рівнях господарювання є фактори ресурсозбереження. До найважливіших з них належать:

1) науково-технічний прогрес (фактор розвитку технологій). Його вплив на темпи реалізації ресурсозберігаючих заходів суттєво залежить як від частоти та якості винаходів і відкриттів у сфері раціонального й економічного використання ресурсів, так і від строків впровадження винаходів у практичну діяльність суб'єктів господарювання;

2) міжгалузеві та внутрішньогалузеві структурні зрушення;

3) зміна цін на ресурси. Даний фактор, поряд з фактором НТП, є потужним каталізатором ресурсозберігаючих процесів;

4) інвестиції. Роль даного фактора полягає у забезпеченні фінансових можливостей реалізації ресурсозберігаючих заходів. Оскільки будь-які трансформаційні процеси у суспільстві потребують певних витрат, врахування даного чинника є обов'язковим для успішного здійснення перетворень;

5) інституціональний фактор. Активізація або гальмування процесів ресурсозбереження на різних рівнях управління значною мірою залежить від особливостей сформованого господарського механізму, що забезпечує їх організацію, планування, регулювання, стимулювання, контроль;

7) соціальні та екологічні зміни. Суттєвий вплив на ресурсозберігаючі процеси справляють соціальні зміни;

8) процеси глобалізації. Особливістю прояву впливу глобалізаційних процесів на сферу ресурсозбереження є перехід до розгляду сукупності ресурсів, які знаходяться у розпорядженні окремих країн, як єдиного світового ресурсу, що потребує дбайливого ставлення до користування ним;

9) тінзація економіки. Неврахування даного фактора, особливо в умовах транзитивних економік, може суттєво перекручувати макроекономічні результати здійснення ресурсозберігаючих трансформацій. Зокрема, в Україні, за оцінками різних фахівців, рівень тінзації економіки становить від 30 до 70 %, що є, безумовно, високим показником порівняно з розвиненими країнами [1; 2]. У зв'язку з цим достовірність прогнозування і планування будь-яких структурних зрушень у національній економічній системі є дуже низькою, що значно ускладнює управління її розвитком. На практиці це може призводити до одержання діаметрально протилежних прогнозованих результатів вкладання коштів у ресурсозбереження внаслідок відсутності достовірної вихідної інформації.

Огляд наукових публікацій з проблематики ресурсозбереження [3; 4] дозволив виділити низку суттєвих ознак його класифікації. Розглянемо зазначені напрями класифікації більш детально.

За видами ресурсів, що зберігаються, ресурсозбереження може бути класифіковане на матеріало-, водо-, енерго-, трудо-, фондозбереження, збереження фінансових, інформаційних та інших видів ресурсів. Ця класифікаційна ознака має важливе значення, оскільки збереження окремого виду ресурсу характеризується певною специфікою, вивчення якої дає можливість сформулювати комплекс відповідних ресурсозберігаючих заходів, що забезпечують найвищу віддачу вкладених коштів, та запровадити адекватні економічні пільги.

За змістом процесів, що відбуваються, ресурсозбереження можна розглядати у таких напрямках, як економія ресурсів та їх раціональне й ефективне використання. Суходоля О.М. вказує на необхідність розрізнення понять "ефективного" та "раціонального" використання ресурсів [6]. На його думку, раціональне ресурсовикористання передбачає обґрунтованість способів та методів використання ресурсів для задоволення потреб людини, що зумовлюється суб'єктивністю людини. Ефективне ресурсовикористання полягає в ефективності перетворення ресурсів на кінцеву продукцію, яка визначається технологічним рівнем способів перетворення. Таким чином, ефективно використання ресурсів можливе лише за умови чіткої регламентації та контролю за процесами розвитку господарської системи, раціональне ресурсовикористання є доцільним тоді, коли неможливе (або проблематичне) встановлення чітких вимог до параметрів функціонування господарської системи, які задаються певним діапазоном припустимих значень.

Раціональне використання ресурсів (насамперед матеріальних) означає досягнення максимальної ефективності використання ресурсів у господарстві за існуючого рівня розвитку техніки і технології з одночасним зниженням техногенного впливу на навколишнє середовище. Отже, критерієм раціонального використання ресурсів є мінімізація сукупних витрат живої та уречевленої праці при виробництві максимальної кількості кінцевої продукції, що має високі споживчі властивості. Економія ресурсів є відносним скороченням витрати ресурсів, яке виражається у зниженні їх питомих витрат на виробництво одиниці кінцевої продукції, виконання робіт і надання послуг установленої якості з урахуванням соціальних, екологічних та інших обмежень.

Відповідно до можливостей реалізації виділяють потенційне (ресурсозберігаючий потенціал) та фактичне ресурсозбереження. Ресурсозберігаючий потенціал підприємства може бути визначений як кількісна та якісна оцінка результатів, які може забезпечити ресурсозберігаючий проект при оптимальному поєднанні засобів, що його забезпечують [5, с. 70]. Ресурсозберігаючий потенціал галузі (країни) – це різниця між гіпотетичними обсягами ресурсоспоживання, необхідними для реалізації поставленої мети соціально-економічного розвитку на традиційній технологічній основі та за умови максимально можливого (з урахуванням термінів амортизації обладнання) впровадження нових технологій.

У сучасній науковій літературі виділяють декілька видів ресурсозберігаючого потенціалу: теоретичний, технічно можливий та економічно доцільний. Теоретичний потенціал ресурсозбереження визначається максимальною економією ресурсів, яка може бути одержана за рахунок ліквідації усіх видів втрат ресурсів у національному господарстві, галузі, на підприємстві. Технічно можливий потенціал являє собою частину теоретичного потенціалу та визначається максимальними технічними можливостями ресурсозбереження, що можуть бути реалізовані за фіксований проміжок часу і залежать від темпів і досягнень НТП. Економічно доцільний потенціал ресурсозбереження – це частина технічно можливого потенціалу, яка може бути прибутково освоєна при достатніх обсягах капіталовкладень, тобто вартості реалізації ресурсозберігаючих заходів буде меншою, ніж вкладення у видобуток та постачання еквівалентної кількості ресурсів.

Фактичне ресурсозбереження може бути визначене як частина його економічно доцільного потенціалу, що фактично зменшує ресурсоспоживання у даному році та залежить від зусиль і зацікавленості споживачів ресурсів у здійсненні ресурсозберігаючих заходів. Слід зазначити, що бажаним орієнтиром є скорочення розриву між різними видами потенціалів ресурсозбереження і насамперед між економічно доцільним потенціалом та фактичним, що свідчитиме про зростання свідомості суб'єктів господарювання і розуміння ними важливості, актуальності та прибутковості впровадження ресурсозберігаючих заходів.

За масштабами ресурсозбереження поділяється на глобальне, народногосподарське, регіональне, галузеве та локальне (рівень підприємства).

За стадіями життєвого циклу ресурсу розрізняють ресурсозбереження на стадіях видобутку і переробки вихідної сировини, виробництва, споживання, транспортування, зберігання та утилізації ресурсу. Слід зазначити, що з погляду ефективності ресурсозберігаючих заходів на стадіях життєвого циклу ресурсів найбільшою результативністю характеризується ресурсозбереження на стадіях виробництва та споживання ресурсу, оскільки наслідки його поширюються на інші стадії. Зокрема, скорочення споживання електроенергії при виготовленні промислової продукції приводить до скорочення обсягів виробництва електроенергії, а отже, і видобутку та переробки вихідної сировини – палива, потрібного для отримання енергії. Таким чином, розглянутий напрям класифікації ресурсозбереження має важливе значення при оцінці ефективності ресурсозберігаючих заходів на державному, регіональному рівнях та обґрунтуванні характеру і розміру застосовуваних економічних пільг щодо стимулювання впровадження таких заходів.

За обсягами фінансування та результатами розрізняють велике (великовитратне) та мале (маловитратне) ресурсозбереження. До малого ресурсозбереження належать ресурсозберігаючі заходи, які спрямовані на ліквідацію існуючих непродуктивних втрат ресурсів та енергії, швидко окупаються та не потребують значних фінансових вкладень. Серед таких заходів можна виділити певні підгрупи, зокрема: заходи щодо зниження втрат ресурсів на об'єктах промисловості та житлово-комунального господарства; нові методи переробки вторинних ресурсів; заходи з підвищення надійності всіх систем транспортування ресурсів.

Необхідність розв'язання екологічних проблем, що нагромаджуються зі зростанням обсягів ВВП в Україні, формує екологічні передумови активізації ресурсозбереження. Економічний спад 1990-х років послабив гостроту екологічних проблем, обумовивши зниження загальних обсягів забруднення довкілля. Проте зі зростанням на початку XXI століття ВВП України актуалізувалися питання охорони довкілля, раціонального природокористування, запобігання виснаженню природних ресурсів (рис. 1).

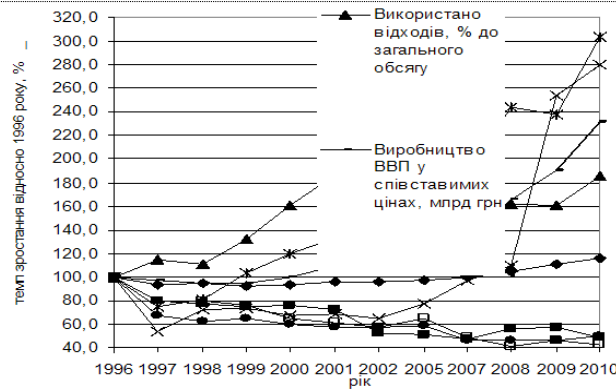

Рис. 1. Динаміка основних еколого-економічних показників України у 1996-2010 рр.

Аналіз показників свідчить, що, починаючи з 1999 року, паралельно із зростанням ВВП відбувається збільшення обсягів забруднення атмосфери. Водночас, згідно із статистичними даними, слід констатувати загальну позитивну тенденцію до зменшення масштабів забруднення поверхневих вод (крім 2005-2007 рр., коли мала місце зворотна тенденція) та земельних ресурсів, утворення промислових токсичних відходів з незначними коливаннями за роками. Суперечливою динамікою характеризується показник використання утворених відходів: у 1996-2002 рр. він стабільно підвищувався, проте у 2005 році знизився на 35,5% порівняно з попереднім роком і знову збільшився на 49,6% у 2010 році, не подолавши максимальної позначки попередніх періодів.

Суми екологічних зборів, пред'явлених суб'єктам господарювання, протягом 1996-2005 рр. зазнали значних коливань, проте весь час були нижчими за рівень базового 1996 року. Лише у 2005-2010 рр. спостерігалось їх суттєве зростання, зокрема у 2010 році у 2,8 рази відносно 1996 року. Таку динаміку цього показника можна певною мірою пояснити зменшенням обсягів забруднення довкілля у 1990-х роках та їх підвищенням на початку 2000-х. Поряд з цим, поточні витрати підприємств на охорону навколишнього природного середовища демонстрували позитивну тенденцію, неухильно зростаючи з 1997 року і перевищивши у 2010 р. рівень базового 1996 року більш ніж у 3 рази.

Протягом 2000–2010 рр. у 3,1 рази зменшилася частка рекультивованих земель у їх загальному обсязі та у 7 разів – площа рекультивованих земель на 1 грн ВВП, що свідчить про погіршення стану використання земельних ресурсів. Натомість за цей період зменшилася на 26,3% частка порушених земель, демонструючи тенденції до зниження у 2006-2010 рр. Даний факт може розглядатися як позитивний, але, зважаючи на значні коливання частки порушених земель за роками, не вказує на стійкої тенденції. Обсяги споживання свіжої води та скинутих зворотних вод протягом 2000–2010 рр. скорочувалися, досягнувши мінімуму – відповідно 9973 (2004 р.) та 8824 млн. м³ (2006 р.); відбулося 17,7%-е зростання обсягів оборотної та послідовно (повторно) використаної води, що послабило антропогенний тиск на довкілля. Впродовж зазначеного періоду майже у 2,8 рази також зменшилися й обсяги зворотних вод на 1 грн ВВП. Поряд з цим, у 2010 році порівняно з 2000 р. на 2,8% зменшилася потужність очисних споруд, а відповідний показник на 1 грн ВВП знизився у 2,34 рази, демонструючи негативну тенденцію.

Таким чином, динаміка окремих екологічних показників України характеризується суперечливими тенденціями: погіршення одних з них компенсується покращанням інших.

На нашу думку, розглянуті класифікації напрямів і видів ресурсозбереження доцільно також доповнити такою ознакою, як спрямованість наслідків ресурсозберігаючої діяльності, відповідно до якої остання поділяється на конструктивну та деструктивну.

Поділ ресурсозберігаючої діяльності на конструктивну і деструктивну допомагає визначити групи ресурсозберігаючих заходів, реалізація яких позитивно

або негативно впливатиме на соціальну, економічну, екологічну ситуації в державі, регіоні та уникнути прийняття рішень з впровадження тих заходів, що характеризуються деструктивним комплексним впливом. У подальшому дослідженні наша увага буде приділена проблемам активізації конструктивного та екоконструктивного ресурсозбереження і запобігання деструктивній ресурсозберігаючій діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Дослідження механізмів управління ресурсозбереженням показали недостатність виконання завдань щодо зростання ресурсо- й енергоефективності національної економіки, окреслених у програмах державного і регіонального розвитку. Визначено, що для забезпечення збалансованості соціальної, екологічної та економічної складових життєдіяльності суспільства заходи з ресурсозбереження мають ґрунтуватися на принципах, що не перешкоджають економічному розвитку, забезпеченню потреб населення, сприянню відтворення природних ресурсів тощо. Показано, що ресурсозбереження, як системна діяльність, має враховувати виробничо-технічну, організаційно-економічну, правову, інформаційну, маркетингову, науково-дослідну, соціальну й екологічну підсистеми. Саме такий підхід до формування та реалізації державної політики у сфері природокористування має перспективи підвищення соціо-еколого-економічної ефективності суспільного виробництва.

Список використаної літератури:

1. Мазур І.І. Детинізація економіки України: теорія та практика : монографія / І.І. Мазур. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2006. – 329 с.
2. Манаги Ш. Продуктивність с екологічної точки зрення / Ш. Манаги // Соціально-економічний потенціал устойчивого розвитку : под ред. Л.Г. Мельника и Л. Хенса. – Суми : ІТД "Університетська книга", 2007. – С. 622–641.
3. Мельник Л.Г. Ресурсозбереження як магістральний напрям вирішення екологічних проблем / Л.Г. Мельник // Ресурсозбереження та економічний розвиток України : монографія ; за заг. ред. І.М. Сотник. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2006. – С. 326–361.
4. Половникова С.Ю. Історичні аспекти ресурсозбереження як фактору сталого розвитку / С.Ю. Половникова // Вісник ДДФЕІ. Економічні науки. – 2001. – № 1. – С. 24–27.
5. Синякевич І. Концепція щодо формування системи інструментів національної екологічної політики / І. Синякевич // Економіка України. – 2002. – № 7. – С. 70–76.
6. Суходоля О.М. Енергоефективність національної економіки: методологія дослідження та механізми реалізації: монографія / О.М. Суходоля. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 400 с.

ДРАГАН Ірина Василівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу стратегічного потенціалу сталого розвитку ДУ "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України".

Наукові інтереси:

- управління ресурсозбереженням;
- проблеми природокористування.